

Fatima Lačević

Međunarodni simpozij
Filozofija-znanost-religija

ALFRED NORTH WHITEHEAD
– NEMOGUĆNOST
RAZUMIJEVANJA ODNOSA
FILOZOFIJA-ZNANOST-RELIGIJA
UNUTAR APSTRAKTNOG
RAZLAGANJA MIŠLJENJA

REZIME

Sadržaj teksta prezentiran je na nedavno održanom simpozijumu u Sarajevu na kome se raspravljalo o odnosu filozofije, znanosti i religije. Profesorica Lačević pomenuti suodnos motri iz Whiteheadovog filozofskoga mišljenja u kojemu je posebno intoniran kritički pristup izvorima moderne nauke i njezinim praktičnim implikacijama u modernoj kulturnoj i intelektualnoj povijesti.

Intonacija teme

Poduzimamo prohod u prostor naslova teme iz samog djela A. N. Whiteheada ali i iz onog pitanja koje se danas postavlja svim saznanjima koja legitimitet opravdavaju po saobražavanju uzoru vrijednosti spoznaje na koju uzornu vrijednost polaže pravo naučna spoznaja. Sva znanja su pred jednim pitanjem: kako, kad nisu nauke, mogu zadobiti obaveznost nauke. No, i nauke su pred obavezom “polaganja računa” o smislu uzdržavanja od svih spekulacija koje ne podliježu njenim zakonima. Kao intonaciju teme pozivam na dvije, rekli bismo najčistije, orijentacije u sazvučje pitanja odnosa metafizike i nauke; Hegelov iskaz da je narod bez metafizike kao hram bez svetinje, i Heideggerov sud; nauka ne misli. Whitehead je blizak svojim iskazom “Nebesa su lišena slave Božije”.

Izdvajamo nekoliko ključnih izričaja mislioca iz djela “Nauka i moderni svijet”. U odsječku ‘Izvori moderne nauke’ piše:

“Kroz svaku filozofiju probija boja neke skrivene uobrazilje pozadine, koja se u njenim tokovima rasuđivanja nikad ne pomalja izričito. Helensko shvatanje prirode u suštini je dramsko, ili je takva bar ona kosmologija koja je od Helena prenijeta poznijim vjekovima. To shvatanje prirode ne mora zato da bude pogrešno – ali jeste pretjerano dramatično. Stoga se priroda shvatila kao artikulisana na način dramskog umjetničkog djela, u svrhu poprimjeravanja općih ideja koje se stječu ka završetku. Priroda je bila uzraznoličena kako bi svakoj stvari osigurala njen odgovarajući kraj. Postojali su središte svemira, kao kraj kretanja za stvari koje su teške, i nebeske sfere, kao kraj kretanja za one stvari koje sama priroda vodi naviše. Nebeske sfere bile su za stvari neprolazne i nestvorljive, a niže oblasti za stvari prolazne i stvorljive. Priroda bješe drama u kojoj je svaka stvar igrala svoju ulogu.”

“Hodočasnički oci naučne uobrazilje kakva danas postoji jesu veliki tragičari antičke Atine – Eshil, Sofokle, Euripid. Njihovo viđenje nemilosrdne i ravnodušne sudbine, koja tragičku radnju vodi njenom neizbježnom ishodu, jeste viđenje koje posjeduje nauka. Sudbina u helenskoj tragediji postaje poredak prirode u modernom

mišljenju. Sveobujmno zanimanje za posebne herojske događaje, kao za primjer i potvrdu djelovanja sudbine, u našem se vremenu javlja kao usredsređivanje pažnje na presudne ekperimente. Imao sam tu sreću da prisustvujem sastanku Kraljevskog društva u Londonu, kad je Kraljevski astronom za Englesku objavio da su fotografske ploče čuvenog pomračenja Sunca, prema mjerenju njegovih kolega iz Opservatorije na Griniču (Greenwich), potvrdile Ajnštajnovu predviđanje da se svjetlosni zraci povijaju prolazeći pored Sunca. Čitava atmosfera tadašnjeg napetog zanimanja bila je upravo ona iz helenske drame; mi smo bili hor koji komentariše odluku sudbine, otkrivenu razvojem odlučujućeg događaja. Bilo je nečeg dramskog i u samim okolnostima tog skupa: tradicionalna ceremonija, a u pozadini slika Njutnova, da nas podsjeća kako jedno od najvećih naučnih uopćenja mora sada, posle više od dva stoljeća, da pretrpi prvo preinačenje. Nije manjkalo ni ličnog zanimanja: velika misaona pustolovina napokon se sigurno okončala na obali. Neka mi bude dopušteno da ovdje podsjetim na to da suština dramske tragedije nije nesreća. Ona se nahodi u ozbiljnosti nemilosrdnog odvijanja stvari. Ta neizbježnost sudbine može se, s obzirom na ljudski život, slikovito prikazati jedino događajima koji doista uključuju nesreću. Jer se jedino pomoću njih može u drami jasno pokazati jalovost bjekstva. Nemilosrdna neizbježnost prožima sve naučno mišljenje. Zakoni fizike jesu odluka sudbine.”

“Vjera u poredak prirode, koja je omogućila rast nauke, jeste osobeni primjer jedne dublje vjere koja se ne može opravdati induktivnim uopćavanjem. Ona proizlazi iz neposrednog zagledanja u prirodu stvari kakva nam se otkriva u našem vlastitom neposrednom sadašnjem iskustvu. Od vlastite sjenke se ne može rastati. Iskusiti tu vjeru znači znati da smo mi, budući to što jesmo, nešto više od nas samih; znati da naše iskustvo, nejasno i fragmentarno kakvo jeste, ipak seže u najveće dubine stvarnosti; znati da odjelite pojedinosti, prosto da bi bile one same, zahtijevaju da se nađu u nekom sistemu stvari; znati da taj sistem obuhvata sklad logičke racionalnosti i sklad estetskog dostignuća; najzad, znati da, iako ta harmonija logike pokriva vasionu kao željezna nužnost, estetska harmonija stoji ispred

nje kao živi ideal, kojim se opći tok, u njegovom neravnomjernom napredovanju, uobličava ka boljim, istančanijim izdancima.”

(A. N. Vajthed “Nauka i moderni svijet– Izvori moderne nauke”
str. 41., 45., 56.)

Filozofija se uzdigla iz neobuzdanosti težnje za znanjem o Bogu, svijetu i čovjeku – predmet metafizike (prima philosophia).

Nauka je uzdigla svijet u jedinstven gigantski tehnički pogon.

Nalazimo da su ova tri ključna izričaja u djelu Whiteheada, mislioca kojeg je osobito teško odrediti iz pojedine discipline unutar drugih u kojim je djelovao. Radi se o jednoj, rekli bismo, višeslojnoj figuri moderne angloameričke filozofije. Posigurno je jedno, naučno saznanje je središnjica razuđenosti svojevrsnog misaonog hodoljublja koje ne bih osobno smatrala teškoćom njegove misli, jer se iskazivala u svojim izmjenama, makar se u literaturi ističe takva teškoća.

Šta nama, danas, ovaj mislilac priziva?

Odgovor ne možemo donijeti analitičkim pristupom djelu, da bi ga tako “otvorili”. Samo djelo Whiteheada ne nosi izmjena misaonih orijentacija, od faze matematičko-logičke djelatnosti, do faze djelovanja na određenim filozofskim problemima, djelo nosi jedno osobito interesovanje koje stalno u sebi čuva sam korijen interesovanja, pa stoga na jedan nepodijeljen način prohodi u oblasti, same oblasti, nauka (prije svega fizika), religija o kojoj razmišlja u njenoj svezi sa estetikom, etikom, filozofija, posebno moderna filozofija i moderna nauka, sve zajedno njegovo djelo nosi jedan nepretenciozni misaoni zahtjev da se “jedno” ovih oblasti otkrije iznutra kako to “jedno” podjednako i danas pod vidom modernog svih tih oblasti ostaje njihova unutarnja veza. Mislilac nas suočava sa pitanjem da li je naučna duhovnost modernog svijeta jedan nespornan primjer provincijalnosti, prostorne i vremenske, s obzirom na ograničavanja čiji smisao vidi i u ograničavanju pojmova napredak i civilizacija u određenju da je napredak civilizacije jednoobrazno kretanje ka boljem.

Šta je to što mislilac drži “jednim” mjestom svih znanja koje se prikazalo u mnoštvu svojih izdanaka?

To mjesto je, prvo, “bifurkacija prirode” na onu našim osjetilima izravnu i na onu koja je postulirana a nije osjetilno iskustvena. Drži se da je iz ove bifurkacije Whitehead promišljao epistemološke teškoće u koje je pristigla suvremena filozofija sa nastankom modernih naučnih teorija. Drugo mjesto je, posebno “rodno mjesto nauke”, instinktivna vjera u postojanje Reda prirode. Mislilac piše o sjedinjavanju interesa za činjenice sa interesom za apstraktne generalizacije. Svako je znanje, rekao bi Whitehead, nošeno “strašnim interesom za svezu općih načela sa “nesvodljivim i tvrdoglavim činjenicama”.

Ono, pak, što osobito daje “boju” mišljenju modernog vremena, čitamo u djelu, jeste stav da, za razliku od ranijih spoznaja kada se to jedinstvo pokatkad pojavljivalo i slučajno, danas, provođenje pojedinačnih činjenica u apstraktno uopćavanje konstituira i kultivira misao. U tome je smisao modernog pristupa istraživanju prirode. Rađanje “nagonske vjere” u postojanje nekog Poretka Prirode kojeg treba otkriti u svakom složenom zbivanju. Zapravo, formiranje jedne opće ideje o Poretku Prirode ona je “boja” što se nametnula umovima Zapadne Evrope iz nepomirenosti sa iracionalnim.

Dakle, poduzima se promišljanje odnosa filozofija i nauka u širini od njegovih grčkih početaka i s obzirom na posljedice vidljive u novovjekovlju. Drugo, tematizira se potreba uma za jedinstvom znanja koja je vitalna i danas, ali u konfliktu sa samosvješću nauke. Umno viđenje stvari i iskustveno saznanje, načinjene granice kao pretpostavke različitog razumijevanja svijeta i konsekvenca zamjene jezika sistemom označavanja, široko su raskrilile temu smisla afirmacije uma, kad se um, različito od grčkog izvora smisla uma, u novovjekovlju razvija u pojam subjektivnosti.

Whitehead piše da su geniji kao što su Aristotel, Arhimed ili Roger Bacon bili obdareni naučnim mentalitetom, idejom da sav prirodni poredak utemeljuju opća načela. Mislilac smatra da takva jedna ideja tek sa 16. i 17. stoljećem “ubrzano” uvodi svijet u novu epohu. Svakako sa Newtonovim djelom “Principia”. Helenski mislioci su, bez sumnje, bili “zaraženi jednom nestrpljivom općenitošću” (navod iz djela), nalazimo kod tih umova zahtjeve za jasnim idejama, za rasuđivanjem na osnovu njihove jasnosti, ali je to “idealni pripremni rad”. Nije to bila nauka kako je mi danas shvaćamo. Helensko shvaćanje prirode je u biti dramsko, a priroda je sama drama u

kojoj svaka stvar ima svoju ulogu, a ova se svjedoči u Kraju.

Misao F. Bacona koja poziva na djelujuće uzroke prije nego na svršne, konačne, misao koja poziva na konačno, na završetak, ideju koju su progovorili antički tragičari, oblikuju dva značenja svijeta iz kojih nijedna ideja nije bila isključena, napuštena. U nauci zakoni su odluke sudbine, piše Whitehead. Ideja o jednom konačnom sustavu nikad nije slabila. Racionalističko, sređeno mišljenje je biljeg epohe srednjeg vijeka, pa, ipak, Whiteheadu nije dovoljan argumentum uzroka naučnog pokreta jedno pravolinijsko kretanje "vjere" o Poretku Prirode od antike do modernog vremena. On pita kako se to uvjerenje toliko živo unijelo u evropski um. Čak, smatra da evropska sigurnost u ispitljivosti prirode nije bila logički opravdana ni na osnovu njene vlastite teologije. Jedino što mislilac hoće jeste da razumije kako je došlo do same vjere u pojmljivu racionalnost.

Vjera u pojmljivu racionalnost ne može biti razumijevana s obzirom na antičko stanje uma, mislilac odbacuje mogućnost kopije antičkog stanja uma. Može se napraviti kopija neke antičke skulpture, ali, to što je moguće razumijevanje prošlosti, ne smije prikriti razlike između modernih i antičkih "odaziva na iste nadražaje". Razumijevanje razlike tek omogućuje da se razumije kako je došlo do same vjere u pojmljivu racionalnost. Naslov devetog poglavlja "Nauka i filozofija" upućuje na promjene koje su se jednako desile u filozofiji i nauci:

"U posebnom slučaju filozofije, ta razlika u tonalnosti ispoljava se već na samoj površini. Moderna filozofija prožeta je subjektivizmom, nasuprot objektivističkom stavu antičkih mislilaca. Ista se promjena da vidjeti i u religiji. U ranoj historiji hrišćanske crkve, teološko zanimanje usredsređivalo se na rasprave o prirodi Boga i značenju inkarnacije, te na apokaliptička predviđanja konačne sudbine svijeta. U vrijeme reformacije crkva se nadvoje pocijepala neslaganjem glede pojedinačnih iskustava vjernika s obzirom na opravdanost postojanja. Pojedinačnim subjektom iskustva zamijenjena je ukupna drama sve stvarnosti. Luter je pitao: "Kako sam ja opravdan?" Moderni filozofi se pitaju: "Kako ja posjedujem znanje?" Šta, dakle, znači ovaj naglasak na subjektu iskustva?"

Pozornost na vlastitu važnost svakog pojedinačnog ljudskog bića je jednako istina religije i filozofije koju će potpuno osmisliti Dekart u svojoj "Riječi o metodi" i u djelu "Razmišljanja". Filozofsko i naučno mišljenje zalazi iza "tvrdoglavih i nesvodljivih činjenica" kako bi unutar sveopćih načela

bio razjašnjen opći tok stvari. Rezultat se razumijeva iz jednog cilja da se izbjegne proizvoljnost i da se sve pojedinosti nađu pred jednim zahtjevom racionalnosti. Filozofija nije mogla “izdržati” afirmaciju racionalizacije bez ostatka pa je, smatra Whitehead, odgurnuta iz tokova modernog života, filozofija se povukla “u subjektivističku sferu uma, pošto je nauka izagnala iz objektivističke sfere materije”. Srećni život zajedno je nestao. Misililac “razvod datira” na kraj sedamnaestog stoljeća, nauci je pripala briga o materijalističkoj prirodi a filozofiji je pripala briga o umovima koji misle. Dualizam u kojem je skončano zajedničko nauke i filozofije, ta podjela teritorije između nauke i filozofije, da se svijet nauke ograničio na puku prostornu građu u prostoru i vremenu a svijet filozofije određen iz sadržaja saznavanja pojedinih umova. Um je sam ograničen na vlastiti privatni svijet razmišljanja. Sve je bilo zgotovljeno za pitanje o načinu stjecanja ikakvog znanja o doista objektivnom svijetu nauke. Uspostavio se tako problem prvog reda.

Podrazumijeva širina problema dalju diobu ne samo na relate u spoznajnom procesu. Svijest u funkciji saznavanja i ono što se saznaje imenuju se izrazom “subjekt-objekt” koji, kako piše Whitehead, tehnički je loš termin za ono što se otkriva u iskustvu. Termin imenuje materijalističku teoriju o dvije vrste i neovisne supstancije – materija i um. Um je sad posmatrač i relevantan je kako bi se utvrdila samoistovjetna pojedinačnost fizičkih entiteta. Proste neposredne činjenice postaju glavni predmeti interesovanja, u naučnom mišljenju oni se opet pojavljuju kao “nesvodljive tvrdoglave činjenice”, ali je evropski um bio sad spreman, kaže Whitehead, za svoju novu misaonu pustolovinu. Čitava atmosfera, na osobit način, u umjetnosti (pjesništvo, skulptura poznog srednjeg vijeka) pokazuje uživanje u poimanju stvari u čijem je okružju čovjek.

Nalazimo kod mislioca ključno mjesto – tvrdnju da se nauka nikad nije oslobodila sebe – zasnovanosti na “bezazlenoj vjeri”. Potrebno rasuđivanje je posudila iz matematike u kojoj je bio ostatak helenskog racionalizma i deduktivni metod. Misililac dospijeva do razgraničenja: a nauka opovrgava filozofiju i da ostaje ravnodušna spram Humeovih osporavanja. Nauka stoji na prekretnici. Kad su čvrsti temelji raspukli, fizika, naučna saznanja, temeljni pojmovi traže preispitivanja. To znači da je morala postati filozofska i osloboditi svoje temelje za temeljnu kritiku. Naravno, stav mislioca obavezuje na preciziranje onog do čega je misliocu ponajprije stalo kad je riječ o promjeni u odnosu filozofija i nauka, a na temelju te promjene nauka

je ubrzavala svoj napredak i nakon prekretnica bilježila novi trijumf. Stoga valja reći da Whitehead iz nauke izvedenu sliku svijeta promišlja po onome što se nauci desilo – odvojenost nauke od tvrdnji u vezi s našim estetskim i etičkim iskustvom.

Pretpostavka njegova uvida u smisao nauke u modernom svijetu je iz Dekartovog udjela – opremanja nauke. Misli se na onaj Dekartov udjel koji se ne odnosi na značaj metode istraživanja, kao pozitivno Dekartovo opremanje nauke. Učenje o umovima kao neovisnim supstancijama imalo je za posljedicu razlaganje apstraktnog mišljenja, a određenje materije kao bezvrijednosti djelovalo je na nastajanje jednog novog odnosa prema prirodi i umjetnički lijepom. Whitehead piše: “Nebesa su lišena slave Božije”, a umjetnost počela smatrati “lakomislenom tričarijom”. Posljedice odsutnosti interesa za istinsku vezu svakog organizma s njegovom sredinom, i izdvajanje konačnog cilja saznanja izvan i iznad samog predmeta istraživanja, bile su proglašavanje takvih ideja irelevantnim.

Pretpostavke razlaza nauke i religije

Valja sad akcentirati još jedan uzrok u kojem nalazi mislilac ono bitno pojmova nauka i moderni svijet. Riječ je o razlaganju mišljenja i znanja u apstrakciju posebnih oblasti mišljenja i profesionaliziranja znanja. Mogli bismo sa misliocem reći da su prije uspostavljeni odnosi – sukobi filozofija-znanost-religija dovedeni do vrhunca koji i nema više smisao sukoba nego smisao jedne razdijeljenosti “odgojene” u ravnodušnost između tri odvojene vrste spoznaje svijeta suverene u proizvodnji vlastite slike svijeta, ili, kako Whitehead osobito misli pretpostavku razlaza nauke i religije:

“U sedamnaestom vijeku, učenje o kretanju Zemlje osudio je jedan katolički crkveni sud. Prije stotinu godina, produžavanje vremena koje je zahtijevala naučna geologija potreslo je religiozne ljude, i protestante i katolike. A danas je učenje o evoluciji isti takav kamen spoticanja. Ovo su samo nekolicina primjera koji ilustruju jednu opću činjenicu. Ali sve naše ideje biće pogrešno sagledane ako pomislimo da se ta povratna poteškoća ograničava na protivrječnosti između religije i nauke; i da je u tim sporovima religija uvijek griješila, a nauka vazda bila u pravu. Istinske činjenice ovog slučaja daleko su složenije, i opiru se sažimanju u te proste sudove”.

Nedopustivo je anatemisanje kao zaključak koji bi se iz sukoba mišljenja

izveo. Mislilac piše o samopoštovanju uma kao imperativu da svaku zapletenu nit prati do njenog konačnog rješenja. Sudar učenja nije samim tim nikakva katastrofa. Kad je sudar izveden i vođen iz općih ideja i kad se stare ideje prevaziđu, kad se promijene, to ne znači poraz za nauku već da je osvojen viši stupanj naučnog uvida. Whitehead misli isto i o religiji i filozofiji, proces izmjena je stvarni dobitak i on je relevantan za sve njih. Kako mislilac uviđa ono njihovo zajedničko?

Najprije precizira šta shvaća kao suštinsku osobitost religijskog duha. Religijsko viđenje svijeta je onovrsno ljudsko iskustvo, i jedan element ljudskog iskustva koji istrajno ispoljava uzlazno stremljenje. Ono se gubi i ponovo javlja. Ono nije nikakvo “tričavo” prolazno iskustvo. Ako se to iskustvo imenuje kao obožavanje Boga, kako to nalazimo kod Whiteheada, onda je riječ o najširem iskustvu koje je “pustolovina duha, let ka nedostižnom”. U biti filozofije znanosti religije je pobuđivanje te velike nade za pustolovinom. Mišljenje koje nosi takva velika nada stavlja se pred sud budućnosti. Na njemu se, smatra Whitehead, mjeri šta za budućnost znači misliti izvornu i bitnu vezu filozofija-znanost-religija. Valja istaknuti da to što mislilac element promjene vidi unutar sadržaja pojmova “nada za pustolovinom” najdublje znači da promjena bitno konstituirala ta različita viđenja svijeta. Zato što se sam život ne može zatvoriti u isti model, Whitehead, dakle, samu promjenu u viđenju života, ne kao predmeta, već živog organizma, vidi relevantnom, ne porazom nego novim iskustvom koje se stavlja na raspolaganje povijesnom prosuđivanju, a ne zatvaranju.

Velika tema o funkcionirajućem umu

No, Whiteheadovo djelo, kao i neka druga djela koja nosi ova problematika, dopijeva do teškoće da se nakon razlaganja znanosti na oblasti i istraživanje i sama riječ o nauci u modernom svijetu, filozofiji i religiji ograniči na potanku analizu uma kako on u današnjici funkcionira. Time velike teme o općim idejama, o pretpostavkama teorijske okupacije nesvodljivih i tvrdoglavih činjenica, i druge bivaju potisnute pred istraživanjima mogućnosti funkcioniranja uma. Baš će to pitanje postati pitanje prvog reda. Interesovanje za jednu njegovu dimenziju natkriliti će dublje i široko postavljanje uvida u sposobnost u koju je položeno jamstvo moći čovjeka i u njoj prepoznata pretpostavka da se znanost slobodno iskaže kao nezaustavljivi

napredak; neopterećeni, i moć i napredak, kakvim pitanjem o općoj ideji, konačnim ciljevima ili svrsi uzleta. Znanost danas utemeljuje obučavanje profesionalaca koji se specijaliziraju za posebne oblasti mišljenja iz čega se proizvodi suma znanja. Činjenica da se radi o sumi znanja izvedenoj iz predmetnih ograničenja znači da je takvo znanje uspješno, da je znanje općenito djelotvorno znanje koje Whitehead definira: “Djelotvorno znanje jeste profesionalizovano znanje, potkrijepljeno ograničenom upoznatošću sa njemu potčinjenim korisnim predmetima.”

Slijedi, naizgled “blaga” formulacija opasnosti funkcionirajućeg uma koja pravi “spasonosni” prohod u alternativu – umjetnost i obrazovanje, koja je alternativa u istom prostoru svijeta nauke. Odmah se, dakle, javlja pitanje da li je terapijsko alternative dokaz još dubljeg zapadanja u prostore razdijeljenog u apstrakcije mišljenja iz kojeg se više ne mogu prepoznati nikakvi izvori, forme mogućnosti dostojanstva mišljenja da stvara suodnose različitosti uvida iznutra. Djelotvorno znanje danas proizvodi opasnosti:

“Svaka profesija napreduje, ali u vlastitoj kolotečini. Sad biti duhovno ukolotečen znači živjeti u kontemplaciji datog skupa apstrakcija. Kolotečina sprječava da se krene preko polja, a data apstrakcija polazi od nečega na šta se više ne obraća pažnja. Međutim nema kolotečine apstrakcija koja je prikladna za poimanje sveg ljudskog života. Tako je u modernom svijetu celibat srednjovjekovne učene klase zamijenjen celibatom intelekta koji je odvojen od konkretnog promatranja potpunih činjenica. Naravno, niko nije samo matematičar niti samo pravnik. Ljudi žive i van svojih profesija ili poslova. Ali je suština u sputavanju slobodnog mišljenja u jednu kolotečinu. Ostatak života se razmatra površno, pomoću nesavršenih kategorija mišljenja, izvedenih iz jedne profesije.”

Opće je stanje svih fenomena u svijetu danas; rastuće posebne apstrakcije, i sužavanje konkretnog estetskog doživljavanja. Gubitak cjeline u nekom od njenih vidova. Mislilac smatra da su otkrića devetnaestog stoljeća usmjeravala znanje ka profesionalizaciji i da je mudrost “sužavana”. Ova se pojava mjeri time koliko se uvećava potreba za njom. Za Whiteheada je napredak svijeta utemeljen u njegovu naučnom viđenju proizveo lik praktičnog čovjeka. Potisnuta je vrijednost čistog učenjaka. U jednom i drugom je izgubljena neka vrijednost: “Kad razumijete sve o Suncu, sve o atmosferi i sve o rotaciji Zemlje, ipak vam može izmaći blistavost sunčevog zalaska.”

Pripravio je tako mislilac “nekakav” produžetak puta mišljenja koji nije kolotečina. Estetsko poimanje nosi šansu poimanja onoga što leži izvan osobnog ja. Estetsko poimanje uključuje “osjećajnost”, riječ koja je upotrijebljena u najopćenitijem značenju, osjećajnost za cjelinu činjenica. Umjetnost je svaki izbor da se dobije dobar pogled na vrijednosti, čitamo: “Naprimjer, puko namještanje tijela i oka da se dobije dobar pogled na neki zalazak sunca predstavlja jednu prostu formu umjetničkog izbora. Sklonost ka umjetnosti je sklonost ka živim vrijednostima”. Umjetnost se ne tiče samo zalaska sunca, ona je ono što nam je potrebno da uvježbamo; da poimamo organizam u njegovoj potpunosti. Moderni mentalitet je opterećen mnoštvom apstrakcija, a to znači da je moderni mentalitet jednako moderni profesionalizam, ona vrsta metode uvježbavanja umova da se saobražavaju rasuđivanju koje traži ograničenja obuhvaćena u apstraktnom. Riječ o jednom udesu nauke, racionalizam se in ultima linea pokazuje kao antiracionalizam “jer podrazumijeva proizvoljno zastajanje na jednom posebnom nizu apstrakcija”.

Um se ne može oplodivati iz ovakvih metodoloških iskustava i iz njegove odredbe funkcije. Um se tako prepušta smrtnoj mucu klaustrofobije. Stoga mislilac naglašava da umjetnost koja je potrebna nije neko “prolazno osvježenje”:

“Ljudskim bićima neophodno je nešto što ih privremeno obuzima, nešto izvan rutine, u šta bi mogla netremice gledati. Ali život ne može da se podvrgne potpodjelama, sem u apstraktnom razlaganju mišljenja. Prema tome, velika umjetnost je nešto više od prolaznog osvježenja”.

Zato što mislilac smatra da je u biti ljudskog bića da luta, lutanje samo je jedna estetska vrijednost, zapravo jedna konačna vrijednost koju je dominacija materijalnih stvari odstranila.

Nalazi da je naučno uvjerenje da je materija u kretanju jedina konkretna stvarnost proizvelo “procjenu” da “estetske vrijednosti čine tek uzgredni, nevažni dodatak”.

Ovim preciznim određenjem situacije modernog svijeta Whitehead je izgovorio kako se svijet suočio sa sistemom koji se sam razvija i koji on ne može zaustaviti. Smatra to katastrofom prvog reda. Katastrofa je gubitak sposobnosti duha da luta, gubitak stvaranja estetskih iskustava. Međutim, sam napredak civilizacije, koji je isto što je napredak nauke, pozornica je “pustolovine u oblasti mišljenja”. Odiseja razuma, promišlja mislilac, uči nas

o moći razuma, njegovom presudnom uticaju na život čovječanstva, uticaju na preobrazbu ljudskih duhovnih ustrojstava od Talesa do danas.

Bez sumnje, Whitehead je u redu onih mislilaca koji helderlinovski misle umjetnost kao umjetnost bivstvovanja. Ta velika hipoteza grčke filozofije, kako o njoj piše Gadamer, da umjetnost bivstvovanja "nije primarno karakteristika ljudske samosvijesti, već bivstvovanja samog koje je na taj način cjelina i kao cjelina se tako pojavljuje da ljudski um daleko prije treba misliti kao dio umnosti, a ne kao samosvijest koja sebe vidi nasuprot ovoj cjelini", najprisnije stoji u Whiteheadovom djelu. Umjetnost i obrazovanje, kako o njima promišlja mislilac, nisu nikakvi "novi principi" koji bi osigurali krajnje jedinstvo. Umjetnost nije princip, u umjetničkom djelu svako nas mjesto gleda. Ne ostavlja nas mislilac sa odgovorom o mogućem ostvarenju stalne potrebe uma za jedinstvom. Um u svijetu nauke nema zadatak novih i brzopletih konstrukcija. Ostaje potreba da se konstrukcije raspletu do razgovora kojim smo svi obuhvaćeni. Ostaje zadaća uma da u doživljavanju svijeta kao procesa oživi i traganje za drukčijim udomljenjem

ABSTRACT

The content of this paper was presented at a recent symposium in Sarajevo dealing with the relationship between philosophy, science and religion. Professor Lačević considers their inter-relationship from the perspective of Whitehead's philosophical thought, with its particular overtones of a critical approach to the sources of modern science and its practical implications in modern cultural and intellectual history.